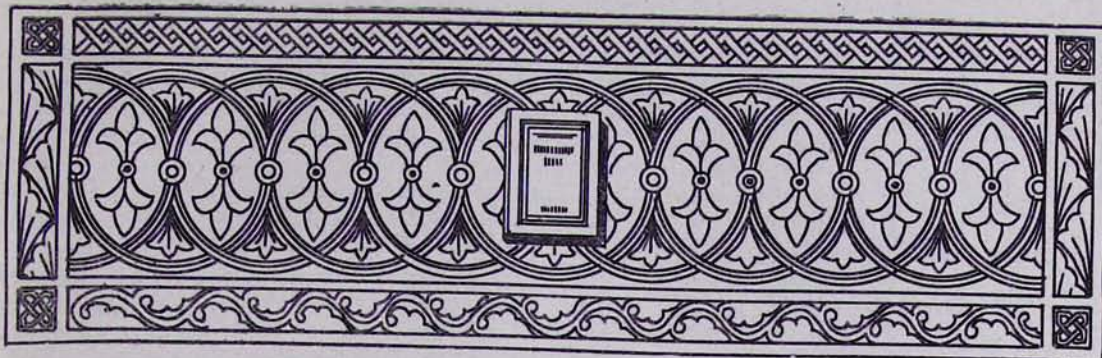




Ա. ՏՐԻԱՅՅԱՆ

(Դոցենտ, Գերագույն
Հոգևոր կուրսի անդամ)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ ԻՏԱԼԻԱՅՈՒՄ ԺԳ—ԺԴ ԴԱՐԵՐՈՒՄ



ողովուրդների զանգվածային արտագաղթի ունենում է ընդհանրապես երկու հիմնական պատճառ՝ քաղաքական և տնտեսական: Սակայն հայ ժողովրդի արտագաղթի բացատրվում են գլխավորապես քաղաքական պատճառներով: Դեռևս ժ. դարի երկրորդ կեսից սկսած և մասնավոր ժ. դարի առաջին կեսից Հայաստանում ստեղծված քաղաքական հեղհեղուկ պայմանների և մանավանդ Բյուզանդական կայսրության նվաճողական ոտնձգությունների հետևանքով՝ զանգվածային մի աննախընթաց արտագաղթ է սկսվում Հայաստանից դեպի Փոքր Ասիա (գլխավորապես դեպի Կապադովիա), Միջագետք և Կիլիկիա:

Այս արտագաղթի մանրամասնությունները դուրս են մնում մեր նյութից:

Ժ. դարի վերջին քառորդին Կիլիկիայում, Տավրոսյան լեռների բարձունքների վրա, հիմնվում է հայկական մի փոքրիկ պետություն, որի իշխանության ամրացման և երկրի ընդարձակման գործում փոքր դեր չեն կատարում վերոհիշյալ դարերում Հայաստանից դեպի Փոքր Ասիա և Հյուսիսային Միջագետք գաղթած հայկական զանգվածները, որոնց մի մասը Կիլիկիա անցնելով, ուժեղացնում է հայ տարրը այս նորաստեղծ հայկական պետության մեջ: Վերջինս լրիվ 100 տարվա համառ պայքարներից հետո ընդարձակվելով՝ հասնում է Միջերկրականի ափն-

ըր, վերջնականապես դրավելով Դաշտային Կիլիկիան և կաղմելով հայկական մի անկախ պետություն:

Իր ծովային ու ցամաքային աշխարհագրական բարենպաստ դիրքով, ինչպես նաև Լևոն Բ-ի և նրա հաջորդների վարած տնտեսական քաղաքականության հետևանքով, Հայկական Կիլիկյան պետությունը ժ. դարի երկրորդ կեսից մինչև ժ. դարի կեսերը հասնում է տնտեսական աննախընթաց բարգավաճման, և այս՝ առաջին հերթին շնորհիվ իր միջազգային առևտրին, որի հանգուցակետն էր հանդիսանում Կիլիկիան:

Եվ ահա, այս երկրի իրադարձություններն ու մանավանդ նրա տնտեսական գործառնությունները բազմաթիվ երկրների ու ժողովուրդների հետ ուսումնասիրողը չի կարող չհասնել մի կետի¹, երբ նա ստիպված կլինի իրեն հարց տալ այն մասին², որ եթե Հայկական Կիլիկիան իր բազմաթիվ քաղաքներում ընդունել է օտար ժողովուրդների բազմություններ, սրանց տալով առևտրական ու արհեստագործական բազում արտոնություն-

¹ Այս մասին մենք ունենք ընդարձակ մի անտիպ աշխատություն՝ «Հայկական Կիլիկիայի տնտեսական հարաբերությունները Ջենովայի և Վենետիկի ռեսպուբլիկաների հետ ժ. դարերում» վերնագրով:

² Բայց Հ. Ղ. Ալիշանից, այս հարցադրությամբ չեն զբաղվել Հայկական Կիլիկիայի մասին արժեքավոր ուսումնասիրություններ գրած հեղինակներից ոչ մեկը:

Ներ, ապա ինչպե՞ս կարող էր պատահել, որ հայ ձևոներեց առևտրականներ ու արհեստա-
հայ ձևոներեց օրինակ, Խալիլյանի
վորներ չհաստատվեին, օրինակ, Խալիլյանի
ալլալլ թաղաքներում (այս հողվածում մենք
ի նկատի ունենք միայն այս երկիրը), զբաղ-
վելու համար ղեպի իրենց Մալոնի Նրկիր
նաև արհեստներով:

[illegible]

Հետևաբար, երբ հռալիսյում հաստատված հայկական գաղթականությունների վարք է դրվում ԺԳ—ԺԻ դարերի համար, ապա այդ ինքնին վերաբերում է Կիլիկյան Հայկական պետությունից մեկնած և հռալիսյում հաստատված հայկական համայնքներին, որոնց գոյության մասին պաշտոնական տվյալների պրպտման և լույս աշխարհ հանելու խնդիրը առաջին հերթին նույնպես պարտական ենք Հ. Ղ. Ալիշանի անխնայ ջանասիրության։ Հ. Ղ. Ալիշանը իր «Սխուռան», «Սխական», ինչպես նաև «Հայկական» աշխատություններում հավաքել է հռալիսյում հաստատված հայկական գաղթականությունների ու եկեղեցիների մասին որոշ նյութեր։ Նա այդ գաղթականությունների հաստատման վերաբերում է քաղաքական և տնտեսական պատճառների։

Հայկական Կիլիկիայից արտագաղթի քաղաքական պատճառներն կային անշուշտ, դեռևս կեռն Բ-ի անմիջական հաջորդների ժամանակներից: Այսպես՝ Հեթում Ա-ի թագավորության 44 տարիների (1226—1270 թ. թ.) վերջին երկու տասնամյակներում Ի-կոնիայի տուլիանությունն և գլխավորապես նեփալտոսի մամուլոքների անընդհատ արշավանքները Հայկական Կիլիկիան հաճախ վերածում էին պատերազմի դաշտի: Երկրին սպառնացող վտանգի առաջ Հեթում Ա-ը անհրաժեշտ դեպքում Հայկական Կիլիկիայի արտաքին քաղաքականությունը՝ Նաժմիյե Կուրակիլոյում գնաց և ներկայացավ թաթարների Մանգու խանին, կնքեց սրա հետ դաշնագիր երկու կողմերի ընդհանուր թշնամի հաղթանացող մամուլոքների դեմ: Հեթումի հաջորդի՝ Կեռն Գ-ի իշխանության տարիներն էլ (1270—1289 թ. թ.) անցան ներքին ու արտաքին կոիվներով: Այս թագավորի

օրով Հայկական Կիլիկիան, մամուլների հետ
կնքված հաշտության պայմանագրի համա-
ձայն, հանձնառու է լինում, բացի նյութա-
կան այլ հատուցումներից, դրամական մեծ
տարի շարունակ:
տուգանք վճարել տարի տարի զարուհակ:
կետ Գ-ի հաջորդի՝ Հեթում Բ-ի ժամանակ
(1289—1305 թ. թ.) երկրի քաղաքական
վատթար դրությունն ստիպում է նրան իր
քաղաքական ուղղու-
թյունը բռնել, և նա ձեռք է բերում, թաթար-
ների օգնությամբ, որոշ հաջորդներից կետ
մամուլների դեմ: Սրա հաջորդներից կետ
Դ-ի կետն իրենց բնական մա-
հով չեն մեղմում, երկրի քաղաքական ան-
նպաստ պայմանների բերումով, երբ միա-
ժամանակ Վայկական Կիլիկիան կորցնում
է Այասը, որն ստիպված էր կետն ը-ը զիջել
մամուլներին, իբրև հետևանք իր զինվորա-
կան պարտության: Իսկ Այասի կորուստը
սկիզբն էր Հայկական Կիլիկիայի պետական
քաղաքական անկախության վախճանի, որը
շատ էլ հեռու չէր (1375 թ.):

Հայտ է հեռու չէր (1975 թ.):
Հայկական կրիկիայի ֆադաբական այս
աննպաստ, անկալուն, նույնիսկ վտանգավոր
պայմանները հանդիսացան պատճառները
այսպիսիների կրիկիայի ղեպի Իտալիա:

Մենք պատճառներ ունենք, սակայն, ենթադրելու, որ հայկական զաղթականությունները Խոտալիայի ավելի քան 30 քաղաքներում հաստատման հիստավոր շարժառիթը պետք է լինի տնտեսական նպատակների հետապնդումը: Որովհետև, հակառակ Հայկական Կիլիկիայի պետության ուղմա-քաղաքական իսկապես խիստ հեղհեղուկ պայմաններին, այդ երկրում Մուսլիմ ժամանակներում զարգացել էր տնտեսական այնպիսի բազմատեսակ ու բազմահարուստ մի կյանք, որի ճշդավորումներն անցել էին այս փոքրիկ երկրի սահմաններից դուրս, դեպի շատ հեռուները, և առաջին հերթին՝ դեպի Խոտալիա:

Իտալիայում ունեցել ենք հոծ գաղթականություն: 2. Ղ. Ալիշանն իր «Միստուան»-ում (էջ 372) շուրջ 30 քաղաքներ է թվարկում Իտալիայում, որտեղ եղել են հայկական եկեղեցիներ, որոնց մեջ արարողությունները կատարվել են երկար ժամանակով՝ հայ ազգային-եկեղեցական ծեսով ու լեզվով՝ «Բաւալք անգլալին ծիսիւ և լիզուաւ»,— ինչպես ասում է «Միստուան»-ի հեղինակը: Բացի եկեղեցիներից, Իտալիայում հաստատված հայերն ունեցել են նաև իրենց «հոգևտուն»-ները, «հայ տուն»-երը, որոնք մասամբ եղել են «միաժամանակ աղոթատուններ.

³ Տե՛ս այս մասին մեր «Կիրիկյան Հայկական պետական սեփական նավատորմիդ ունենալու հարցի շուրջը» հոդվածը, «Եմիածին», 1957 թ., № 2.

4 2. Ղ. Ալիշան, «Միսական», Վնենտիկ, 1893, էջ 456:— Տե՛ս նաև Մեհարպ վրդ. Ուղուրյան, «Պատմություն Հայոց գաղթականության և շինության եկեղեցւոց Հայոց», Վնենտիկ, 1891 թ., էջ 51:

ներանք տնեցիկ են մինչև իսկ վանքեր: Եղև են նույնիսկ քաղաքներ, ինչպես օրինակ Հոռմը, Վենետիկը, Բուրնիան, որտեղ հայկական եկեղեցիների թիվը եղև է երկու կամ երեք⁵:

Ամենից առաջ մեր ուշադրությունը կենտրոնանում է այդ եկեղեցիների հիմնադրության թվականների վրա. դրանք հիմնվել են 1240—1372 տարիներին, այսինքն Հայկական Կիլիկիայի արտաքին առևտրի զարգացման և Այասի ամենածաղկած ժամանակաշրջանում: Հայկական Կիլիկիայի արտաքին առևտրի աննախընթաց ընդարձակումը գրեթե անկասկածաբար իտալիայում՝ պայմանավորվել է այս երկրի բազմաթիվ քաղաքներում հայ առևտրականների և արհեստավորների հաստատումով, որոնք և ժամանակի ընթացքում շինել են բազմաթիվ եկեղեցիներ, կաղամակերպվելով իրեն հայ համայնքներ:

Իտալիայում հաստատված հայ համայնքներից համեմատաբար ավելի Վենետիկի հայերի մասին է, որ Ալիշանը տալիս է մի շարք տեղեկություններ, որոնք ամփոփված են ի մասնավորի նրա «Հայ-Վենետ»-ում: Հայերը ԺԳ դարի կեսերից Վենետիկում ունեցել են «Հայոց տուն», որը մինչև այսօր (1896 թ.) կոչվում է «Casa degli Armeni» առընթեր փողոցը՝ «Calla degli Armeni», իսկ մերձակա կամուրջը՝ պատմական գրքերում՝ «Pons Armeniorum seu Ferialium»: «Հայ տուն»-ը նշանակում է հյուրանոց, իջեվան, հավաքատեղի, բայց նաև այն ծառայել է, գոնե մի մասով, իրեն եկեղեցի կամ աղոթատուն: Վենետիկում, Սերաստիան Միանի անունով մի անձ 1253 թվականին իր տունը կտակում է հայոց. այդ տանը արդեն հայեր են բնակվել/իսկ եղել: Այս կտակի մեջ ասված է. «Տունն, որ կենան հայք, կ'ուզենք որ մշտնջենաբար իրենց բնակարանն ըլլալ»: Մոտավորապես այս տարիներում Վենետիկում մահանում է ծերունի մի հայ, որը մի որոշ գումար է կտակում «Հայոց տան» պահպանման համար⁶: Այս «Հայոց տուն»-ը սակայն մինչև 1434 թվականը ծառայել է նաև իբրև հայոց եկեղեցի կամ աղոթատուն, քանի որ այդ թվականին գրված մի հիշատակարանում ասված է. «Ես Գորգա կու տամ պ. Յակոբին զայս Մեսալս, որ է պատարագատեար: Ով որ գայ ի Վինեթ, որ կամի պատարագ առնել, նա առնու և պատարագ առնէ ի Հայ տուն»⁷: Այնուհետև՝ Արմենա կամ Մարիամ անունով մի հայուհի 1344 թվականին Վենետիկում թողնում է մի կտակ, որին կտակակատարներ է նշանակում Վենետիկում

ապրող 8—10 հայերի: Նա իր կտակում մի որոշ գումար է թողնում նաև հայոց արքեպիսկոպոսին: Ըստ Ալիշանի, այս հայոց արքեպիսկոպոսը նստում էր Վենետիկում կամ Իտալիայի այլ քաղաքներից մեկում, որտեղ հայերը եկեղեցիներ ունեին⁸: Վենետիկում եղել է ու ապրել Թովմաս անունով մի հայ եպիսկոպոս, որն այս քաղաքից Կիլիկիայի Կոստանդին կաթողիկոսին (Ըստ Ալիշանի՝ 1374—1381-ին կաթողիկոս եղած⁹), գրություն է ուղարկել: Ուստի, Ալիշանը ենթադրում է, որ այս Թովմաս եպիսկոպոսը վերահիշյալ Մարիամի կտակում հիշված հայոց արքեպիսկոպոսի հաջորդը եղած պետք է լինի¹⁰: Վենետիկում հիմնվում է հայոց երկու եկեղեցի, մին՝ 1348 թվականին Ս. Հովհաննես Մկրտչի անունով, մյուսը՝ 1434-ին՝ Ս. Խաչ անունով¹¹: Եվ, վերջապես, 1343 թվականը կրող մի հաստատվելայության համաձայն, «ի հնուց» հայկական գերեզմանատուն է եղել Վենետիկում¹², ինչ որ իբրև հավաստի ցուցմունք կարելի է համարել Վենետիկում հաստատված հայերի որոշ թվի մասին: Բայց ավելին կա: Ալիշանը բերում է հետևյալ նշանակալից փաստը Վենետիկում հաստատված հայկական հոծ բազմության մասին. նա Վենետիկի եկեղեցիների մեկ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի մահացուցակներում հանդիպել է հազարից ավելի հայ անունների, բուն Վենետիկում, կղզիներում և մերձակա փոքրում¹³: Հեղինակի այս հայտնաբերումը խիստ կարևոր է դառնում իտալիայի հայկական դաղույթների հարցում այն պատճառով, որ մյուս բազմաթիվ քաղաքների հայերի մասին գրքի մի տեղեկություն դեռ մինչև այսօր չի հայտնաբերված: Այս պետք է բացատրել ամենից առաջ նրանով, որ այդ քաղաքների արխիվային ուսումնասիրություններ այս ուղղությամբ դեռ չեն կատարվել:

Մենք վերևում հիշատակեցինք Թովմաս անունով մի հայ եպիսկոպոսի, որն ապրել է, ըստ Ալիշանի, Վենետիկում 1370-ական թվականներին: Այս եպիսկոպոսից շուրջ 60 տարի առաջ Վենետիկում հիշատակվում է մի այլ Թովմաս (Թումաս) եպիսկոպոս, որը

⁸ Նույն տեղում, էջ 143:

⁹ Ալիշանը շփոթության մեջ է ընկել, այս թվականները վերագրելով Կոստանդին կաթողիկոսին: Այդ թվականին կաթողիկոս էր ո՛չ թե Կոստանդինը, այլ Պողոս Ա Սսեցին, ինչպես այդ ցույց է տալիս Օրմանյանը իր «Ազգապատում»-ում, Բ մաս, Կոստանդնուպոլիս, 1914 թ., էջ 1937, 1943 և 1953:

¹⁰ Հ. Ղ. Ալիշան, նույն տեղում, էջ 157—161:

¹¹ Հ. Ղ. Ալիշան, «Միստան», Վենետիկ, 1885 թ., էջ 372:

¹² Հ. Ղ. Ալիշան, «Հայ-Վենետ», էջ 153:

¹³ Նույն տեղում, էջ 163—164:

⁵ Հ. Ղ. Ալիշան «Հայ-Վենետ», Վենետիկ, 1896 թ., էջ 143:

⁶ Նույն տեղում, էջ 147:

⁷ Նույն տեղում, էջ 180—181:

սկիզբն է դրվում Հեթում Ա-ի թագավորության շրջանում (1226—1270 թ. թ.): Հայերը քաղաքի պարիսպներից դուրս տեղ են ստանում և այնտեղ 1248 թվականին հիմնում իրենց հոգևոտները «Ս. Հոգի» անունով, իսկ 1262-ին նրանց թույլ է տրվում կառուցել իրենց եկեղեցին: Ուրբանոս Դ պապը հայ եկեղեցու կառուցման կապակցությամբ խմբագրված իր գրության մեջ Անգոնայի հայերին անվանում է «աղքատներ կամ պանդուխտներ»: Միանգամայն ճիշտ է նկատում Ալիշանը, թե ուրեմն այս քաղաքի հայերը բաղկացած չեն եղել լուկ վանականներից, այլ որ նրանց հետ եղել են նաև աշխարհական հայ մարդիկ՝ «հաւանօրէն եկեալս վաճառականութեան աղաղաւ», — եզրակացնում է նա, ավելացնելով, թե ինքը չի կասկածում, որ Կիլիկիայի հայ վաճառականները այս և հետևյալ ժԳ դարում հաճախել են Ջենովա և Վենետիկ, ինչպես և Անգոնա: Այս քաղաքի մասին տարեգրություններ հավաքող Մաղաքիա դպիրը գրում է. «Ե յԱնգոնիա զոն բազում գերեզմանաքարք հայ գրով փորագրեալք, որք երևին մինչև ցայսօր, որ եմք ՌՃԺ (1701 թ.)», թեև Ալիշանը հաստատել է, որ իր ժամանակ այդ քարերն ու հայոց հին հոգևոտներ իսպառ անհայտացած են եղել¹⁹: Այս իհարկե չի ժխտում այն իրողությունը, թե Անգոնայում ժԳ դարի կեսերից հայ բնակչություն է ապրել: Մետրոպ վարդապետ Ուլուրլյանը նույնիսկ մոտավոր թիվ է ասում այս քաղաքի հայ բնակչության մասին՝ 150 ընտանիք²⁰:

Անդրոնայից ոչ հեռու, դեպի հյուսիս գտնվող Րիմինի կամ Արիմինի ծովեզրյա քաղաքում. ևս հայերն ունեցել են իրենց հոգևոտներ, որտեղ 1254 թվականին Վարդան անունով մի հայ քահանա ընդօրինակել է Ագաթանգեղոսի պատմությունը և «Յաճախապատում»-ը²¹: Վարդան քահանան հիշատակում է ուրիշների շարքում նաև Շղառաքելաշնորհ եպիսկոպոսն Յովանէս²²: Այս արդեն 4-րդ հայ եպիսկոպոսն է, որ հիշատակվում է Խալիլայում: Սրա պաշտոնի մասին ոչինչ չգիտենք: Հոգեւորաց առաջ, հավանաբար ժԳ դարի սկզբին, հայերն ունեցել են այս քաղաքում եկեղեցի՝ Ս. Հովհաննես և Ս. Մատթեոս ավետարա-

նիչների անունով: Քաղաքի դիվաններում հիշատակվում են 1311 թվականին նաև «Հայ եղբարք»²³: Այս անվամբ հիշատակություններ կան նաև իտալական այլ քաղաքների հայ միաբանությունների մասին, օրինակ Ջենովայում, Սինեայում և այլուր:

Խալիլայում գործող և պաշտոնավարող 5-րդ հայ եպիսկոպոսի մասին հիշատակություն կա Պիզա քաղաքի հայոց մեջ, որտեղ 1320 թվականին Ս. Անտոն անունով եկեղեցի և մի վանք են կանգնում այս քաղաքում: Պիզա քաղաքում գրված «Գիրք մեկնութեան պատարագի»-ի հիշատակարանում կարդում ենք. «Եւ գրեցաւ ձեռամբ տրուպ և փզուն գրչի Թորոսի արեղի Ալվրցոյն: Ի յամին նոյնումն Տեառն մերոյ և Փրկչին ՌՅՄ և Դ (1355), յամսեանն աւգոստոսի Ժ և Դ աւարտեցաւ գիրքս ի քաղաքին, որ կոչի Պիզ, ընդ հովանեաւ սրբոյն Անտոնի հայ տան»²⁴: Սրանով հաստատվում է ուրեմն Պիզայում հայոց հոգևոտան կամ եկեղեցու գոյությունը, որտեղ նույնիսկ գրական աշխատանք է կատարել վերոհիշյալ Թորոս արեղան: Պիզա քաղաքում է եղել 1353—1372 թվականներին Գրիգոր անունով մի հայ արքեպիսկոպոս²⁵, որի պաշտոնի կամ գործունեության մասին նույնպես ոչինչ հայտնի չէ: Սրա ժամանակ Միրանդի կամ Միրանց որդի Պետրոս անունով մի հայ վաճառական և իր կիներ՝ Վալոն, իրենց ամբողջ տնեցվածքը կտակում են քաղաքի մոտ մի վանքի կառուցման համար: Այս Պետրոսի հայրը 1282 թվականից ի վեր հիշված լինելով քաղաքի դիվաններում, Ալիշանը ենթադրում է, թե նաև այլ հայ վաճառականներ եկած և հաստատված պետք է լինեն Պիզայում²⁶: Եվ իսկապես, հայկական եկեղեցի կամ հոգևոտան, հայկական վանք, հայ արքեպիսկոպոս, հայերեն գրական աշխատանքի թեկուղ միայն մեկ հիշատակություն, այս բոլորը կասկածից վեր են թողնում այն, որ այս քաղաքում անպայման հայ բնակչություն պետք է եղած լինի: Չպետք է մոռանալ նաև, որ Պիզան հայկական Կիլիկիայում ունեցել է իր կոնսուլը: Պիզայի հետ պետք է հիշել նաև Յլորենցիան, որտեղ հայերը ժԳ դարից էլ առաջ հիմնել էին վանք և եկեղեցի հանուն Ս. Բարսեղի²⁷:

23 Նույն տեղում:

24 Տե՛ս Լ. Խաչիկյան, «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», հատ. Ա, հիշատակարան № 488:

25 Զ. Ղ. Ալիշան, «Սխական», էջ 454:

26 Նույն տեղում, էջ 450:

27 Նույն տեղում:

19 Զ. Ղ. Ալիշան, «Սխական», էջ 453:

20 Մետրոպ վրդ. Ուլուրլյան, հիշված աշխատությունում, էջ 218:

21 Նույն տեղում, էջ 229:

22 Զ. Ղ. Ալիշան, «Սխական», էջ 454: